

סימן י"ג

בעניין מצוות ערבה (דף לג):

פתיחה

מצוות ערבה מצווה עלומה היא. בניגוד למצוות ארבעת המינים ומצוות סוכה הנזכרות בתורה במפורש, הרי שמצוות ערבה נסתרת. אך לא רק בתורה שבכתב נעלמה היא, כי אם גם בדברי חז"ל רבו בה ההסתרים. בדברים שלקמן נבקש לברר את מקור הדין של מצווה זו ומתוך כך את גדרה והיקפה.

הנה שנינו במסכתין (לג):

תניא אידך, "ערבי נחל" אין לי אלא ערבי נחל, של בעל ושל הרים מניין, תלמוד לומר "ערבי נחל" מכל מקום. אבא שאול אומר: "ערבי" שתיים - אחת ללולב ואחת למקדש.

ביאור הדברים: בשלושה מבין ארבעת המינים נקטה התורה לשון יחיד (פרי עץ הדר, כפת תמרים, ענף עץ עבות), ואילו לגבי ערבה שינתה התורה ונקטה לשון רבים.¹ ונחלקו התנאים מה בא ללמד שינוי זה. לדעת תנא קמא שינוי זה בא ללמד שלא רק סוג אחד של ערבה כשר – ערבה שגדלה על הנחל, אלא לרבות סוגים נוספים כגון ערבה שגדלה בהרים או בשדה בעל.²

1 לגבי לולב אמנם הקרי הוא "כפות", בלשון רבים, אך הכתיב הוא "כפת" ביחיד. ועיין בסוגיה לקמן (מה). שאכן רבי יוחנן בן ברוקה למד מלשון הרבים של "כפות" שישנן שתי מצוות בלולב, אך חכמים חולקים עליו מפני שהכתיב הוא "כפת" – לשון יחיד. בין כך ובין כך ערבה היא המין היחיד שבו הן הקרי והן הכתיב הם בלשון רבים.

2 לאור זאת נחלקו רבותינו הראשונים אליבא דתנא קמא, אם ישנה עדיפות לכתחילה ליטול ערבה שגדלה על הנחל, וערבת בעל או ערבת הרים, שנלמדו מריבוי, הן רק עדיפות שנייה, או שמא לאחר שריבתה תורה גם סוגי ערבות אלו הם שקולות וזהות לערבי נחל. מדברי רש"י (ד"ה ערבי) מדויק כאופן הראשון, ואילו מדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (סוכה פ"ג מ"ג) מבואר כאופן השני.

בהמשך (לד): מביאה הגמרא ברייתא נוספת, שבה לומד רבי ישמעאל שהריבוי של "ערבי" מלמד שיש ליטול שתי ערבות. המשותף לתנא קמא ורבי ישמעאל הוא שהריבוי הוא בתוך התחום של מצוות ארבעת המינים, בין אם בריבוי סוגי המינים הניטלים ובין אם בריבוי מספרם. לעומתם מחדש אבא שאול שהריבוי לא שייך כלל לתחום של מצוות ארבעת המינים, אלא מלמד על מצווה נוספת של נטילת ערבה במקדש.

ובהשקפה ראשונה הדבר מתמיה, כיצד ניתן ללמוד על חיוב נטילת ערבה במקדש מתוך פסוק העוסק בנטילת ארבעת המינים שלא במקדש. ואכן מסתבר שהטעם שתנא קמא ורבי ישמעאל לא קיבלו את הלימוד של אבא שאול הוא מפני שלדעתם הריבוי צריך להתייחס לתחום המצווה שבה הוא נאמר, ולא להוסיף מצווה אחרת. אולם עדיין עלינו להבין את טעמו של אבא שאול.

הסבר שיטת אבא שאול

נראה שבהכרח עלינו לשוב ליסוד שיסדנו לעיל סימן י"ד, שבארבעת המינים יש ממד של קרבן, ויש להם זיקה ושייכות לעולם הקודש והמקדש. וממילא גם ההרחבה של אבא שאול אינה מנותקת מן המצווה היסודית, אלא רק מלמדת ומרחיבה שחיוב הערבה הוא חיוב כפול: חיוב אחד הוא יחד עם שאר המינים, וכאמור גם חיוב זה עיקרו הוא במקדש, וחיוב שני הוא בערבה בפני עצמה, והוא מתקיים רק במקדש.³

לדרך זו ניתן לומר כי הפער בין אבא שאול לרבי ישמעאל בהבנת משמעות הריבוי מצטמצם מעט. כשם שלדעת רבי ישמעאל הריבוי מלמד על כך שצריך ליטול שתי ערבות, ועדיין זו הרחבה בתוך תחום המצווה, כך לדעת אבא שאול הריבוי מלמד

3 בכך אפשר ליישב מעט גם את קושיית התוספות, שהקשו מדוע לדעת אבא שאול מצוות ערבה מתקיימת במקדש בלבד ולא בגבולין (התינוח לרבנן שלמדו זאת מהלכה למשה מסיני, אפשר לומר שכך נאמרה הלכה, אך לדעת אבא שאול קשה). לדרכנו, שגם עיקר מצוות ארבעת המינים תלויה במקדש, ייתכן שמצוות ערבה, שהיא רק הרחבה שלה, תהיה במקדש בלבד.

בעצם שצריך ליטול את אותה ערבה פעמיים, בשני חיובים שונים, ואין כאן יצירת מצווה חדשה שלא קשורה כלל לארבעת המינים.⁴

כאמור, חכמים – וביניהם תנא קמא ורבי ישמעאל – לא קיבלו את לימודו של אבא שאול, ולדרכם שואלת הגמרא כך:

ורבנן למקדש מנא להו, הלכתא גמירי להו, דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן עשר נטיעות ערבה וניסוך המים הלכה למשה מסיני.

כלומר, הגמרא מניחה כדבר פשוט שגם חכמים מקבלים את עצם מצוות ערבה במקדש, ולכן מבררת מהו מקורה, ומשיבה שהיא הלכה למשה מסיני.⁵

בפשטות היה נראה שכל המחלוקת בין אבא שאול לחכמים היא רק בשאלת מקור הדין, האם הדין נלמד מן הכתובים או מהלכה למשה מסיני, ובפרט לפי מה שביארנו שלפי שתי הדעות מצוות ערבה קשורה בקשר מהותי למקדש.

ברם, נראה יותר לומר כי המחלוקת לגבי מקור הדין לא מתמצה רק בזה, אלא משפיעה גם על גדר הדין ואופיו. כלומר, לדעת אבא שאול מצווה ערבה במקדש היא מעין הרחבה של מצוות ארבעת המינים, ולכן פרטי הדינים יהיו דומים למצוות ארבעת המינים, ולעומת זאת לדעת חכמים, הלומדים את מצוות ערבה מהלכה למשה

4 עיין עוד במש"כ מרן החת"ס בחידושיו כאן (לד. ד"ה אבא). מדבריו נראה כי לפי אבא שאול אלו אכן שתי מצוות חלוקות במהותן, ולא כמו שכתבנו. ובכך בא החת"ס ליישב את קושיית התוספות, שהקשו מנלן לאבא שאול שמצוות ערבה קיימת דווקא במקדש, ומשיב החת"ס – שהבדל זה נועד להראות שזו מצווה שונה מערבה שבלולב. ולדרכנו אדרבה יש לומר בדיוק הפוך – מצוות ערבה מתקיימת במקדש דווקא בגלל הקשר שלה לערבה שבלולב, וכמו שכתבנו בהערה הקודמת, ואכמ"ל. דרך שלישית ביישוב קושיית התוספות כתובה בשו"ת אפרקסתא דעניא (ח"ד, סימן של"א), שם הוא טוען שגם לפי אבא שאול, שסובר שעיקר המצווה נלמד מן הכתוב, הרי שגדרי המצווה הועברו במסורת, ובכלל זה גם קיומה דווקא במקדש.

5 זאת בניגוד לשאלה ההפוכה, מניין לאבא שאול לרבות ערבות של בעל ושל הרים, שאותה הגמרא לא שואלת. התוספות (לד. ד"ה ורבנן) עומדים על כך ומציעים שאולי אבא שאול לא מקבל דין זה של ערבות של בעל ושל הרים, וכן לא את הלימוד של רבי ישמעאל ("ערבי" – שתיים), אלא סובר כר"ע שדי בערבה אחת. לאור הבנה זו, שהלימודים חלוקים אלו על אלו, כתבו תוספות שלדין שאנו פוסקים כרבי ישמעאל – יש להימנע מליטול ערבות של בעל ושל הרים, ואכמ"ל.

מסיני, נראה שזו מצווה העומדת בפני עצמה, וממילא פרטי הדינים שלה יכולים להיות שונים, ולעיתים אף מנוגדים, למצוות ארבעת המינים, ונבאר את הדברים.

דין "לכם" במצוות ערבה

הנה דרשו חז"ל בכמה מקומות (סוכה כז:, כט:, ועוד) "לכם – משלכם", להוציא את הגזול ואת השאול. סוגיות רבות במכילתין דנות בגדרי הבעלות והקניין הנדרשים כדי לצאת ידי חובה בארבעת המינים, וכך שנינו במשנה (מב:):

מצוות לולב כיצד, יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת מוליכין את לולביהן להר הבית והחזנין מקבלין מהן... ומלמדין אותם לומר כל מי שמגיע לולבי לידו הרי הוא לו במתנה.

דהיינו, כשחל יום טוב ראשון של סוכות בשבת, הביאו את הלולבים למקדש בערב שבת, וכשחילקו אותם בשבת, לא הייתה אפשרות שכל אחד ייטול דווקא את שלו, לכן תיקנו שכל אחד יקנה במתנה את לולבו למי שהלולב יגיע לידיו, כדי לקיים את דין "ולקחתם לכם – משלכם".

גם לגבי קיום מצוות ערבה בשבת נאמר במשנה שהיו מביאים את הערבות למקדש מערב שבת, ואף מניחים אותם בגיגיות של זהב כדי שלא יכמשו (מה:). אולם לא נאמר שם דבר לגבי הקנייה מערב שבת למי שתגיע הערבה לידו, ויש להבין מדוע. ועמדו בכך התוספות (מג: ד"ה והביאו) וכתבו שלפי חכמים הלומדים את מצוות ערבה מהלכה למשה מסיני אין בכלל דין "לכם" בערבה, ולכן לא נעשה הקניין. אולם לפי אבא שאול, הסובר שיש דין "לכם" בערבה, צריך לומר ששלוחי בית דין שקטפו את הערבות לא זכו בהן, וממילא מי שהגביה אותן בשבת זכה בהן מיד (גם בלי התניית התנאי מערב שבת).⁶

חזינן בדברי התוספות שנקטו כדבר הברור שלדעת אבא שאול יש דין של "לכם" במצוות ערבה, וביארו בשני אופנים כיצד התקיימה דרישה זו, ואילו לדעת חכמים

6 ועוד כתבו התוספות לתרץ, שהכהנים המקיפים את המזבח לא היו מרובין כמו כל ישראל שנטלו לולב, ואף כהנים זריזין הן, ונראה שכוונתם בתירוץ זה לומר שאין הכי נמי, לא היו מתנים מערב שבת מפני שכל אחד מהכהנים היה נוטל את הערבות שהניח שם הוא בעצמו בערב שבת.

נקטו שכלל אין דין כזה. מדוע? ונראה לומר, שלדעת אבא שאול, אף שמצוות ערבה נוהגת רק במקדש, הרי שהיא הרחבה של מצוות ארבעת המינים, ולכן כשם שבארבעת המינים צריכים להיות שלו, כך גם ערבה. לעומת זאת לפי חכמים, הסוברים שמצוות ערבה אינה קשורה כלל למצוות ארבעת המינים, אין כל מקור לחובת בעלות, וממילא אפשר לומר שיוצאים ידי חובה בערבה גם ללא קניין.

הנאה בערבה

ייתכן שנפ"מ דומה עולה מן המשנה במעילה (יג), שם שנינו:

ערבה - לא נהנין ולא מועלין. רבי אלעזר ברבי צדוק אומר, נותנין היו ממנה זקנים בלולביהם.

וביאר רש"י והתוספות שם שמדובר על הערבה של מצוות הערבה במקדש.⁷ ונמצא שלפי תנא קמא אסור להנות מערבה זו ואילו לדעת רבי אלעזר ברבי צדוק מותר להשתמש בה לצורך נטילת לולב. ויש להבין במה נחלקו, ונאמרו בזה דרכים רבות בדברי רבותינו הראשונים והאחרונים.⁸

ולדרכנו אפשר לומר, שנחלקו התנאים כאן במחלוקת אבא שאול וחכמים דנן. רבי אלעזר ברבי צדוק סובר כדעת אבא שאול, שמצוות ערבה ביסודה היא הרחבה של מצוות ארבעת המינים, ולכן בהכרח שיש בה דין "לכם", וכל אחד ואחד מהמקיימים אותה זוכה בה והיא נעשית שלו, ולכן לדעתו הוא יכול לקיים בה לאחר מכן גם את מצוות ארבעת המינים, שנאמר בה דין "לכם". לעומת זאת תנא קמא סובר כדעת חכמים, שמצוות ערבה ביסודה היא מצווה עצמאית, ולכן גם אם אין מעילה בערבה – כי היא לא הוקדשה, עדיין היא נקטפה ויועדה למצווה ציבורית, ולכן

7 רש"י שם ד"ה ערבה, תוספות שם ד"ה ערבה, וכן דעת הראב"ד בהשגות, מעילה פ"ה ה"ו.

8 התוספות (שם) ביארו בדעת רבי אלעזר שסבר מצוות לאו ליהנות ניתנו, ולכן מותר להשתמש בערבה לצורך הלולב ואין בכך הנאה. ולפי זה דנו האחרונים ופלפלו בדבריהם, ודנו מהי סברת תנא קמא, עיין קרן אורה ורש"ש שם, ועוד האריך בזה הטורי אבן (ר"ה כח. ד"ה בשופר). לענ"ד, אחת הקושיות החמורות על ביאור זה היא שגם אם אין בזה איסור הנאה, כי מצוות לאו ליהנות ניתנו, הרי עדיין אין בזה דין "לכם", ועיין בהערות הגר"ש אלישיב במעילה שם. ועיין עוד בדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (פ"ג מ"ח) שמבאר אחרת לגמרי את דין המשנה, וראה תוספות יו"ט שם, ואכמ"ל.

אין לקחת אותה לשימוש פרטי, כמו הדין הסמוך לה במשנה, של מים שהובאו לניסוך המים על גבי המזבח, שגם בהם אין נהנין ואין מועילין.

יסוד מצוות ערבה

כפי שרמזנו בביאור דעת חכמים, נראה שההבדל בין אבא שאול לחכמים לא מתמצה רק בשאלת הבעלות, אלא נוגע אף ליסודות המצווה. הנה שנינו בגמרא (מד):

אמר ריש לקיש, כהנים בעלי מומין נכנסין בין האולם ולמזבח כדי לצאת בערבה. אמר ליה רבי יוחנן, מי אמרה. מי אמרה, הא איהו אמר דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן עשר נטיעות ערבה וניסוך המים הלכה למשה מסיני, אלא מי אמרה בנטילה דלמא בזקיפה, מי אמרה בבעלי מומין דלמא בתמימים.

כלומר, ריש לקיש מחדש שעל אף שבמשך כל השנה אסור לכהנים בעלי מום להיכנס בין האולם למזבח (כמבואר במשנה בכלים פ"א, מ"ט), כאן התירו להם להיכנס כדי לקיים מצוות הקפת ערבה.⁹ רבי יוחנן, הגם שמורה לעצם דין ערבה, שהיא הלכה למשה מסיני, חולק עליו לגבי דין זה וטוען שתי טענות: טענה אחת היא שאין הכרח לומר שמצוות ערבה היא בנטילה (כמו ארבעת המינים), וייתכן שהיא בזקיפה (דהיינו זקיפת הערבה בצירי המזבח). טענה זו מובנת היטב, שהרי אם כל ההיתר הוא כדי לקיים את הקפת המזבח בערבות, אזי אם אין כל מצווה

9 ההבנה הפשוטה בדברי ריש לקיש היא שלדעתו עצם האיסור של כניסת כהנים בעלי מום בין האולם למזבח, ללא הקרבה, הוא איסור מדרבנן בלבד, ומשום מצוות ערבה הקילו חכמים. וכך מתבאר בדברי התוספות בסוגיין (מד. ד"ה אמר). אולם לדעת הרמב"ם (ספהמ"צ ל"ת ס"ט; ביאת מקדש פ"ו ה"א) זהו איסור מן התורה, והשיג עליו הרמב"ן (השגות לספהמ"צ שם) וטען כנגדו שמהתורה רק הקרבה אסורה, אך עצם הכניסה הנזכרת במשנה בכלים היא רק איסור מדרבנן. והוכיח הרמב"ן דבריו גם מדברי ריש לקיש הללו, שכהן בעל מום נכנס למזבח כדי לקיים מצוות ערבה. וכוונתו מבוארת, שאם האיסור היה מן התורה לא היו מתירים לכהן בעל מום להיכנס בכדי לקיים מצוות ערבה, וכפי שביארו התוספות בסוגיין.

וליישב דעת הרמב"ם כתב במגילת אסתר שם שגם אם איסור הכניסה הוא דאורייתא, סבר ריש לקיש שעשה דוחה לא תעשה. והיו שהקשו על כך (ערוך לנר כאן) שאין עשה שנלמד מהל"מ דוחה ל"ת, וצריך עיון, ולפי דברינו לקמן אפשר ליישב באופן אחר.

בנטילה אלא רק בזקיפה – אין שום סיבה להתיר זאת. ומובן שריש לקיש חלק בזה גופא וטען שההקפה היא בערבה (וראו עוד לקמן בעניין זה).

הטענה שנייה שטוען רבי יוחנן היא שאין הכרח לומר שהמצווה מקוימת על ידי כהנים בעלי מום, וייתכן שצריך לקיימה דווקא על ידי כהנים תמימים. ויש להבין מדוע סבר רבי יוחנן שהזקיפה נעשית דווקא על ידי כהנים תמימים, ומה ישיב על כך ריש לקיש.

והנראה לומר בזה, שלדעת רבי יוחנן, כיוון שמצוות זקיפת ערבה מקוימת על גבי החפצא של המזבח, יש לדמותה להקרבת קרבן, שלגביה נאמר בפירוש "כל איש אשר בו מום מזרע אהרן הכהן לא יגש להקריב את אשי ה'". (ויקרא כ"א, כא), כמו מצוות ניסוך המים.¹⁰

לאור זאת מסתבר שלומר שריש לקיש חולק וסובר שגם כהנים בעלי מומים חייבים במצווה זו מפני שלדידו עיקר המצווה היא הנטילה וההקפה, והמזבח זהו רק המקום שבו מקוימת המצווה, ואם כן לדעתו מצוות ערבה מוטלת אקרקפתא דגברא (כשם שמצוות לולב במקדש, הגם שמקומה הוא המקדש, יסוד חיובה הוא אקרקפתא דגברא).¹¹

10 כך מתבאר מדברי רבנו חננאל, ששתי הקושיות נסמכות על אותה ההנחה, שהמצווה היא בזקיפה, וז"ל: "שכיון שמצוותה בזקיפה לא יתכן כהנים בעלי מומין לזוקפה על המזבח שמתראה כאילו הן כשרים לגבי המזבח", וזה חיזוק לדברינו.

לעומת זאת, התוספות (ד"ה אמר) והריטב"א (ד"ה מי) כותבים שקושיית רבי יוחנן השנייה נאמרה בדרך של אם תמצא לומר, דהיינו שגם אם המצווה היא בנטילה, כפי מסקנת הסוגיה לעיל (מג:), עדיין אפשר שזה נאמר רק בכהנים תמימים, וזה לכאורה בניגוד לדברינו. שהרי אם המצווה מתקיימת בנטילה בלבד, אזי היא לכאורה אינה שייכת למזבח, ואם כן מדוע לדרוש דווקא כהנים תמימים.

אולם נראה לומר לדעת רבי יוחנן אליבא דהתוספות והריטב"א, שעל אף שיש מצווה בנטילה, עדיין עיקר המצווה הוא בזקיפה (וכמו שהראינו לקמן בדעת הרמב"ם) והואיל עיקרה בזקיפה ממילא מהות המצווה נגזרת מעיקרה – כמצוות מזבח, ולכן יש צד לומר שהמצווה נוהגת רק בכהנים תמימים.

לגבי דין תמימים במצוות ניסוך המים, ראה רמב"ם ביאת מקדש פ"ט ה"ב. ואכמ"ל.

11 ועיין חידושי הגר"ח (סטנסיל, מו"ק אות עא) שכתב שבניסוך המים יש דין הקרבה על גבי המזבח, ולכן כשאין מזבח אי אפשר לנסך מים, ואילו במצוות ערבה יש רק דין של מקום מזבח ולכן גם כשאין מזבח אפשר להקיף את מקום המזבח. ולפי דברינו בזה בדיוק נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש, ואכמ"ל.

ונראה עוד לומר שיסוד מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש נעוץ במחלוקת חכמים ואבא שאול. רבי יוחנן בוודאי סובר כדעת חכמים (משום שהוא אומר בסוגיה להדיא שערבה זו הלכה למשה מסיני), ואם כן לדעתו מצוות ערבה עומדת בפני עצמה, וממילא מסתבר שמצווה זו שונה במהותה ממצוות ארבעת המינים והיא עבודת מזבח, ולכן מובן גם מדוע דווקא כהנים תמימים מקיימים אותה. ממילא ייתכן להציע שריש לקיש סובר כדעת אבא שאול, שמצוות ערבה נלמדת מהכתוב "ערבי נחל" והיא הרחבה של מצוות ארבעת המינים, ולכן כשם שמצוות ארבעת המינים מוטלת אקרקפתא דגברא כך גם מצוות ערבה, ולכן גם כהנים בעלי מום חייבים בה, וקיומה במקדש הוא לא מפני שזו עבודת מזבח אלא מפני שזה מקום קיום המצווה (ובניגוד לארבעת המינים שרק עיקר מקומם הוא במקדש, הרי שערבה מקומה היחיד הוא במקדש, וכמו שנתבאר).

לאור דברים אלו נוכל לחזור ולעיין במחלוקת שהבאנו לעיל לגבי דין "לכם" בערבה. ביארנו לעיל שלדעת אבא שאול יש דין "לכם" בערבה, משום שהיא הרחבה של מצוות ארבעת המינים, ואילו לדעת חכמים אין דין "לכם" בערבה כיוון שזו מצווה נפרדת. לאור האמור כאן, שחכמים סוברים (אליבא דרבי יוחנן) שמצוות ערבה אינה מוטלת אקרקפתא דגברא אלא זו עבודת מזבח, ייתכן שהתמונה אף מתהפכת. דהיינו: לא רק שאין חובה לבעלות על הערבה, אלא אפשר אף שקניין פרטי פוגם בה, משום שזו מצוות הציבור. ולכן היא הובאה דווקא ממוצא, שזהו שטח הפקה, ועל ידי שלוחי ב"ד, הקוטפים בשם כל ישראל ואינם מכוונים לזכות בה לעצמם (כמו שמצינו במנחת העומר שהיא מנחת ציבור, ואף היא הייתה נקצרת בידי שלוחי ב"ד, כמבואר במשנה במנחות (סו)).¹²

12 עיין בחידושי הריטב"א (מג: סוד"ה והנכון) שכתב: "נהגו עכשיו שפרנסי הקהל מביאין אותה ביום שביעי משל צבור, ואין כל אחד מביא אותה לעצמו". ובדומה כתב הר"ן (כא: באלפס סוד"ה גרסי'), וכן הביא להלכה בשינוי קל הרמ"א (או"ח תרס"ד, סעיף ב'), ועיין בביתאור הגר"א שם). ויש להבין את מקור המנהג וטעמו.

והנה לפי דברינו כעת, שחכמים סוברים שקניין פרטי בערבה ממש פוגם בקיום המצווה, כמו בקרבן ציבור, ולשיטתם אין כאן רק פטור מחיוב "לכם" אלא אדרבה חובה לקניין ציבור, ניתן לבאר היטב ששורש מנהג זה נעוץ במצוות ערבה במקדש לדעת חכמים, שהייתה באה דווקא משל ציבור. לכן גם בזמן הזה, כאשר שעושים זכר למקדש, יש להשתדל לעשותה באופן דומה ככל הניתן, דהיינו בבעלות ציבורית על הערבה, וכמו שכתב הריטב"א – "ואין כל אחד מביא אותה לעצמו". והוא לענ"ד דבר אמיתי המכוון לאמיתה של תורה.

חובת ישראל במצוות ערבה

מתוך כך מתבקש לבחון הרחבה נוספת בדעת ריש לקיש אליבא דאבא שאול, גם לגבי מי שאינם כהנים כלל. הנה התוספות (מה. ד"ה אמר) כותבים שבוודאי ריש לקיש מודה לרבי יוחנן שההלכה למשה מסיני נאמרה רק לכהנים, והראיה – שריש לקיש חידש את ההיתר להיכנס רק לגבי כהן בעל מום ולא לגבי ישראל. אך הקשו התוספות, שאליבא דאבא שאול מסתבר שהמצווה תהיה מוטלת על כל ישראל.¹³ וכתבו ליישב וזה לשונם: "דשמא הקפת מזבח בכהנים, ושאר ישראל בעזרה בלא הקפה".

כלומר, התוספות מציעים שאכן את עצם המצווה ניתן לקיים גם שלא בצמוד למזבח אלא בעזרה, וכך נהגו לפי אבא שאול. לפי זה ניתן לומר שכך סבר גם ריש לקיש, דהיינו בניגוד למה שכתבו התוספות בראשית דבריהם, שגם ריש לקיש מודה לרבי יוחנן שהמצווה היא רק בכהנים, אפשר שלמסקנה לדעתו המצווה נוהגת בכל ישראל (הנמצאים במקדש), כמו לולב, אלא שכל אחד נוטל במקום שבו מותר לו לעמוד, וזאת משום שהוא סובר כאבא שאול.¹⁴

13 ונראה שבה התוספות לשיטתם אזלי, שהנה הקשו התוספות (לד. ד"ה אבא שאול) אליבא דאבא שאול מדוע אין לקיים גם את מצוות ערבה בגבולין ביום הראשון, כמו לולב. ולאור דברינו כאן זו קושיה מתבקשת, שהרי לדעת אבא שאול מצוות ערבה היא הרחבה של מצוות ארבעת המינים. ולכן היה מקום לומר שגם מקום קיומה יהיה זהה למקום קיום מצוות ארבעת המינים.

14 כלומר, מה שהתיר ריש לקיש דווקא לכהנים בעלי מום להיכנס לפניו מן המזבח ולא לישראלים, היינו משום שעבור כהנים בעלי מום זהו רק איסור דרבנן הנדחה משום המצווה, אך עבור ישראלים, שכניסתם לפני כרוכה באיסור דאורייתא ואף אינה חיונית לצורך קיום המצווה – בוודאי מוטב שיקיימו את מצוות ערבה בעזרה.

ועיין במהרש"א כאן, שלמד בדעת התוספות שאליבא דאבא שאול עיקר המצווה מן התורה מוטלת על כל ישראל בשווה, אלא שלכהנים ישנה מעלה יתרה שהקיפו את המזבח, וישראל הואיל ואינם יכולים להיכנס לשם, נטלו בעזרה, כעיקר הדין. וכן מבואר גם בחידושי הריטב"א (מג: סוד"ה וקשיא), שלמ"ד ערבה בנטילה (שלפי דברינו זו דעת אבא שאול וריש לקיש) היו כל ישראל נוטלים אותה במקדש.

ועיין בדברי רבנו מנוח על הרמב"ם (לולב פ"ז הכ"ב) שהביא חידוש מופלא בשם הרי"ף גיאת, שכל ישראל היו רשאים להיכנס בחג עד למזבח בכדי לקיים מצוות ערבה. והוסיף לחדש, שכל מה שאסרה תורה כניסת ישראל לאולם זהו רק שלא לצורך, אך כאן, שהכניסה היא עבור קיום מצוות ערבה, הותרו כל ישראל להיכנס עד למזבח ליטול ערבה ולהקיף בה. זהו כמובן חידוש מבהיל, ורבנו מנוח אכן מסתייג ממנו, אך יסודו בוודאי

אופן קיום המצווה

ראינו אם כן שמחלוקת אבא שאול וחכמים נוגעת הן לפרטי המצווה (דין לכם והמסתעף) והן ליסוד המצווה (עבודת מזבח או עבודה במקום המזבח) ולשאלה מי מחויב בה (כהנים תמימים בשם הציבור או כל אחד ואחד). כעת נבקש להראות כי מחלוקתם נוגעת גם באופן קיום מצוות ערבה. הנה שנינו במשנה (מה.):

מצוות ערבה כיצד, מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא, יורדין לשם ומלקטין משם מורביות של ערבה ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח, וראשיהן כפופין על גבי המזבח, תקעו והריעו ותקעו. ככל יום מקיפין את המזבח פעם אחת... ואותו היום היו מקיפין את המזבח שבע פעמים.

מבואר אם כן במשנה שמצוות ערבה כללה את זקיפתה בצדי המזבח. ברם, לגבי ההקפה – לא מפורש במשנה שהיא אכן נעשתה עם הערבה, וכך שנינו בגמרא (מג.):

איתמר, רבי אלעזר אומר - בלולב, רב שמואל בר נתן אמר רבי חנינא - בערבה.

כלומר נחלקו האמוראים בביאור המשנה, האם הקפת המזבח נעשית בערבה או בלולב. ויש להתבונן בשורש המחלוקת. ונראה לומר גם בזה שיסוד המחלוקת נעוץ במחלוקת אבא שאול וחכמים, ונבאר דברינו. ובהקדם נאמר כי ההקפה היא חלק מעניין הנטילה, וכך מוכח בגמרא, דגרסינן התם (מג.):

אמר רב יוסף מאן לימא לן דערבה בנטילה דלמא בזקיפה... איתיביה אביי, בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואותו היום שבע פעמים, מאי לאו בערבה, לא בלולב.

חזינו שאביי הוכיח מכך שנעשית הקפה בערבה שחובת ערבה היא בנטילה (ואף רב יוסף הסכים לראיה זו, אלא שביאר שהמשנה דיברה על הקפת לולב), דהיינו לדעתו הקפה היא הרחבה של פעולת הנטילה.

ממילא ניתן לומר כך: לדעת חכמים, שמצוות ערבה היא מצווה בפני עצמה, וכלל

בתפיסה של אבא שאול, שמצוות ערבה היא מצווה המוטלת על כל אחד מישראל, וממילא אם יש לקיימה בהקפת המזבח בהכרח שיש להתיר לכל ישראל להיכנס לשם, ודו"ק.

לא נאמר בה לשון נטילה, אין כל סיבה להניח שהיו מקיפים איתה את המזבח, שהרי זה חלק ממעשה הנטילה. ואם נאמר במשנה שמקיפים את המזבח בהכרח מדובר רק בלולב, שבו נאמר בפירוש "ולקחתם", וביארו חז"ל – בנטילה. וזו דעת רבי אלעזר, שאמר שהיו מקיפים בלולב ולא בערבה.

אולם לדעת אבא שאול, שמצוות ערבה היא סניף של מצוות ארבעת המינים, שרק מתקיימת סמוך למקום המזבח, הרי שגם לגביה נאמר בפירוש "ולקחתם לכם" – לשון נטילה, ואם כן מסתבר לומר שכמו שבארבעת המינים בגבולין המצווה היא ליטול ולהקיף, כך גם בערבה שמסביב למזבח הציווי הוא ליטול ולהקיף, וזו היא דעת רבי חנינא, שאמר שהיו גם מקיפים בערבה.

יתרה מזאת, לדרכם של רבי חנינא ואבא שאול, גם אם אכן נעשית לבסוף זקיפה בצידו המזבח (עיין ריטב"א מג: ד"ה והוי יודע) היא אינה עיקר המצווה אלא העיקר הוא הנטילה הפרטית וההקפה שקדמו לה. מה שאין כן לדעת החכמים, עיקר המצווה הוא הזקיפה בצד המזבח, וכמו שנתבאר.

ואם כנים דברינו בזה, שמחלוקת האמוראים לגבי הקפת המזבח בלולב או בערבה תלויה אף היא במחלוקת אבא שאול וחכמים, ניתן לתרץ בזה קושיה חמורה שהקשו המפרשים על שיטת רש"י. הנה בסוגיה בדף לה. כתב רש"י (ד"ה אבא שאול):

אבא שאול אומר. ערבי דאמר קרא לא להכשיר של בעל בא, אלא ללמדך שצריך שתי מצוות של ערבה, אחת לאגדה בלולב ואחת למקדש להקיף את המזבח.

וקשה, מדוע רש"י לא הזכיר כלל את זקיפת הערבה, שלכולי עלמא היא חלק מהמצווה, אלא הזכיר את ההקפה בערבה, שעצם קיומה שנוי במחלוקת. ויותר קשה שהר"ן (כב. באלפס ד"ה ובגמרא) הביא בשם רש"י בתשובה שהלכה היא שהקפת מזבח בלולב, ואם כן דבריו סותרים זה לזה.¹⁵

15 וכן הקשה הכפות תמרים (לד. ד"ה אבא) ונשאר בקושיה, וכן הביא קושייתו הערוך לנר שם, ותירץ בדוחק.

ולפי דברינו העניין מבואר היטב, שדבריו בדף לה. נאמרו רק לפי שיטת אבא שאול, שנקט שהערבה היא הרחבה של מצוות לולב, ולכן עיקרה הוא בנטילה ובהקפה ולא בזקיפה, ולכן כתב שם את עיקר המצווה לפי שיטה זו. לעומת זאת דבריו בתשובה נכתבו אליבא דשיטת חכמים, שהלכה כמותם, שנקטו שמצוות ערבה היא דווקא בזקיפה, וממילא פסק בתשובה שהקפת המזבח נעשית בלולב.

חובת ערבה בזמן הזה

לסיום נבקש לעיין בהשלכה חשובה של מחלוקת אבא שאול וחכמים לגבי קיום מצוות ערבה בזמן הזה. כאמור, במשנה נאמר שערבה בשביעי דוחה שבת, ועל כך גרסינן בגמרא (מג):

מאי טעמא דחיא שבת, אמר רבי יוחנן כדי לפרסמה שהיא מן התורה...
אי הכי האידנא נמי לידחי... כי אתא בר הדיא אמר לא איקלע, כי אתא
רבין וכל נחותי אמרי איקלע ולא דחי. ואלא קשיא, אמר רב יוסף מאן
לימא לן דערבה בנטילה דלמא בזקיפה.

כלומר, הגמרא מקשה, שאם במקדש ערבה בשביעי דוחה שבת כדי לפרסם שהיא מן התורה, מדוע בזמן הזה היא אינה דוחה שבת. על כך משיבה הגמרא שתי תשובות: לדעת בר הדיא הושענא רבה לעולם לא חל בשבת. מדבריו משמע שאילו זה היה קורה, גם מצוות ערבה בזמן הזה הייתה דוחה שבת, בדיוק כמו במקדש. לעומת זאת רבין ורב יוסף סוברים שמצוות ערבה בזמן הזה לא דוחה את השבת. ומנמק רב יוסף דבריו: "מאן לימא לן דערבה בנטילה דלמא בזקיפה". ומבאר רש"י שם:

דלמא בזקיפה - לא היו נוטלין אותה ביד אלא זוקפין אותו בצדי
המזבח לחוד, כדתנן במתניתין, והשתא ליכא מזבח - היכא נזקפה.

כלומר, כיוון שאין מזבח, לא ניתן לקיים אפילו זכר למצוות הזקיפה. וכן כתב בחידושי הריטב"א (שם סוד"ה אמר), שאם המצווה הייתה בזקיפה אזי "אין ענין לעשות נטילה זכר למקדש". ויש להבין דבר זה, הרי גם לפי הסובר שמצוות ערבה בנטילה היו נוטלים אותה סביב למזבח ומקיפים אותו, וגם דבר זה לא ניתן לעשות בזמן הזה.

והנה לגבי נטילת לולב כל שבעת ימי החג, שמן התורה חיוב זה הוא רק במקדש, מבואר במשנה (מא) שמשחרב המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי ליטול לולב במדינה כל שבעה. ונראה שכיוון שאפשר לקיים את עצם הפעולה העיקרית שהיא נטילת הלולב ביד, הגם שהיא לא במקומה, עדיין יש בזה קיום של זכר למקדש. אולם כאשר לא ניתן לעשות את עצם הפעולה העיקרית, כגון במצוות ניסוך המים על גבי המזבח, לא שייך לעשות בזה זכר למקדש בניסוך מים לכיור שבמטבח.

ממילא, כאשר אנו באים לדון לגבי מצוות ערבה, ניתן לומר שלשיטת אבא שאול, שמצוות הערבה ביסודה היא הרחבה של חובת ארבעת המינים, הרי שכמו שבלולב העיקר הוא עצם הנטילה – כך גם בערבה (והמיקום, שחובתה היא רק במקדש, הוא רק תנאי במצווה ולא עצם המצווה), ולכן גם אם אי אפשר להקיף בה את המזבח עדיין ניתן לקיים את הפעולה העיקרית ולעשות בכך זכר למקדש, וממילא היא נוהגת היום ואף דוחה שבת, וכך סבר בר הדיא.

לעומת זאת לשיטת חכמים, שמצוות הערבה היא מצווה ציבורית, שעיקרה הוא הבאת הערבה למזבח וזקיפתה שם, לא ניתן בזמן הזה לעשות את עיקר המצווה, וממילא גם לא ניתן לקיים לגבי מצווה זו זכר למקדש, ואם כן ברור שאינה דוחה שבת, מפני שאף עצם קיומה בזמן הזה מוטל בספק – וכך סוברים רבין ורב יוסף.

כיוצא בדבר נחלקו אמוראים (מד-מד): לגבי ערבה בזמן הזה, האם היא יסוד נביאים או מנהג נביאים, וביאר רש"י (ד"ה מנהג) שיסוד נביאים היינו תקנה מחייבת, ואילו מנהג נביאים היינו ללא תקנה מחייבת. והנפקא מינה היא לעניין ברכה, שעל יסוד נביאים יש לברך ואילו על מנהג נביאים אין לברך, מפני שאין בזה אפילו לא תסור. וגם כאן יש להבין כמה נחלקו.

ונראה שהביאור בזה הוא כנ"ל, שלדעת הסוברים שזו תקנת נביאים, עיקר המצווה במקדש הייתה בנטילה, ממילא ניתן לקיים זכר לכך גם כיום, ולכן נקטו שזו תקנה גמורה המחייבת ברכה. לעומת זאת לדעת הסוברים שכיום זהו רק מנהג נביאים, עיקר המצווה במקדש הייתה בזקיפה, ולכן לא ניתן לתקן תקנה מחייבת כאשר עיקר הדבר חסר, ולכן גם אם עושים זאת בפועל מחוץ למקדש, זה רק בגדר מנהג ולא בתורת חיוב, וממילא אין לברך על כך.

נמצא אם כן שגם כמה ממחלוקת האמוראים לגבי מצוות ערבה בזמן הזה (אם היא דוחה שבת או לא, אם מברכים עליה או לא, ואפילו על עצם קיומה) – תלויות אף הן במחלוקת לגבי הזקיפה והנטילה, שכאמור לענ"ד שורשה במחלוקת אבא שאול וחכמים, וכמו שנתבאר.¹⁶

סיכום

פתחנו בהצגת מחלוקת אבא שאול וחכמים, האם מקור דין ערבה במקדש הוא מהריבוי של "ערבי נחל" או שהוא נלמד מהלכה למשה מסיני. ביקשנו לומר כי למחלוקת זו השלכות רבות על אופי המצווה וגדרה. עיקרי הדברים שהצגנו הם שלדעת אבא שאול מצוות ערבה היא הרחבה של מצוות לולב, ולפיכך יש בה גם

16 הנה הרמב"ם (הלכות לולב פ"ז, ה"כ) פסק בפירוש שמצוות ערבה היא הלכה למשה מסיני, כדעת חכמים, ולאחר מכן כתב שמצוותה בזקיפה בצידי המזבח (שם הכ"א), ושבזמן הזה חובטים ולא מברכים, "שדבר זה מנהג נביאים הוא". ולפי דרכנו הרמב"ם לשיטתו אזיל, ושלוש הפסיקות הללו תלויות זו בזו. גם פסיקתו הרביעית (שם הכ"ג), שהקפת המזבח הייתה בלולב ולא בערבה, עולה אף היא בקנה אחד עם הדברים הללו כמובן, והדברים שמחים ומאירים.

ובזה נראה ליישב גם מה שכתב הרמב"ם: "וערבה זו הואיל ואינה בפירוש בתורה אין נוטלין אותה כל שבעת ימי החג זכר למקדש אלא ביום השביעי בלבד הוא שנוטלין אותה בזמן הזה" (שם הכ"ב). ובפשטות כוונתו לומר שהנימוק לכך שעושים זכר למקדש רק בשביעי הוא מפני שחיוב ערבה במקדש אינו מן התורה.

ותמהו שם הרב המגיד והלח"מ ועוד, שהרי מצוות ערבה היא כן מן התורה, שכן הרמב"ם כתב להדיא (שם ה"כ) שהיא נלמדת מהלכה למשה מסיני, ונדע שלדעת הרמב"ם הלכה למשה מסיני נחשבת כדבר מן התורה. וזו היא קושיה חמורה, וכבר עמדו בה רבים מן האחרונים.

והנראה בזה, שהנה כתב הרמב"ם בתחילת ההלכה לגבי שביעי של סוכות שחל בשבת: "ולמחר זוקפין אותה על גבי המזבח, ובאין העם ולוקחין ממנה ונוטלין אותה כדרך שעושין בכל יום, וערבה זו הואיל ואינה בפירוש בתורה...". ומסתבר שכוונתו בתיבת "זו" היינו ערבה בנטילה, כלומר שהמצווה מן התורה במקדש היא בזקיפה דווקא, כמבואר בדבריו לעיל הכ"א, שפסק כדעת חכמים. וממילא הנטילה שעשו העם הייתה רק תוספת בעלמא מדרבנן או מכוח מנהג. ולכן בזמן הזה שאי אפשר לעשות זכר לעיקר המצווה של הזקיפה בצד המזבח, אלא רק זכר לתוספת של הנטילה, לכן עושים זאת רק בשביעי (ומאותו הטעם עצמו גם לא מברכים על זה, שזהו רק זכר למצווה דרבנן או מנהג). והדברים מבוארים. וראה גם מה שכתב הגר"ש קלוגר בבניין שלמה כאן, בביאורו השני.

דין "לכם". מאותו הטעם היא ביסודה מצווה פרטית, המוטלת אקרקפתא דגברא, וכל ישראל מחויבים בה, ועיקרה בנטילה כמו לולב. לעומת זאת לדעת חכמים, מצוות ערבה זו מצווה נפרדת (ולכן אין בה דין "לכם"), כהנים תמימים מקיימים אותה כעבודת מזבח, ועיקרה בזקיפת הערבה בצידי המזבח. לסיום ראינו כי גם כמה נידונים לגבי קיום מצוות ערבה כיום כזכר למקדש נובעות ממחלוקת זו, ובהן השאלה האם מברכים על מצוות ערבה כיום, האם היא דוחה שבת ועוד.

לסיום, נבקש להבין את המשמעות הרעיונית של מצוות הערבה במקדש. נתמקד בעיקר בשיטתו של אבא שאול, הרואה בערבה הרחבה של מצוות ארבעת המינים. לפי שיטתו יש לשאול – מדוע בחרה התורה מתוך ארבעת המינים דווקא את הערבה, ונתנה לה תפקיד ייחודי נוסף בנטילה ובזקיפה לפני המזבח.

הנה ביארנו כבר כי ארבעת המינים מסמלים את השמחה וההודאה של האדם בשפע היבולים שניתנו לו מאת הבורא יתברך. אולם חג הסוכות אינו רק עומד בסיום השנה שחלפה, אלא גם בראשית השנה שתבוא. כעת בורות המים ריקים, ואנו מצפים למילואם המחודש בחורף הקרב. מבחינה זו הערבה אינה רק ביטוי לרעננות ולצמיחה של השנה שעברה, כמו יתר המינים הירוקים והטריים. הערבה המתייבשת במהירות היא גם ביטוי לכך שברגע אחד של שרב – הכול יכול לכמוש ולקרוס. הערבה היא הביטוי לתלות המוחלטת שלנו בחסדי ה', לא רק כלפי העבר אלא בעיקר כלפי העתיד.

משום כך הערבה נבחרה לשאת תפקיד כפול: מחד היא חלק מארבעת המינים, המרנינים לב והעומדים לפני ה' בשמחה, ומאידך היא גם ניטלת בפני עצמה סביב המזבח, בבקשה ובתחנונים לגשם של חסדים – "אנא ה' הושיעה נא".